

larla döndü (1598). Hollanda, Portekiz ve İspanya'nın inhisarına giren Hindistan ve Uzakdoğu ticaretinden pay almak üzere İngiliz tüccarları tarafından 31 Aralık 1600'de İngiliz Doğu Hindistan Şirketi kuruldu. Büyük hissedarlarını Amsterdam tüccarının teşkil ettiği Hollandalılar da dağınık, düzensiz ve çeşitli kayıplara mal olan ticaretlerini tek elden yürütmek için Doğu Hindistan Şirketi'ni kurdular (1602).

İngiliz Sir Thomas Roe, 1618 yılında Hürrem'den Bengal ticareti için imtiyazlar almayı başarak Portekizliler'e küçük çapta rakip oldu. Cihangir'in 1624'te bir fermanla İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne sağladığı imtiyazlar, iki ülke arasındaki ilişkilerin Bâbürlüler aleyhine sonuçlanacak dönüm noktasını oluşturmuştur. Buna göre İngilizler, Bâbürlüler'in hâkimiyeti altındaki Hindistan topraklarında serbest ticaret yapabilecekler, limanlara indirilen mallar gümrüklerde alıkonulmayacak ve iç gümrük resimleri ve diğer keyfi vergilere tâbi tutulmayacak. İngilizler aleyhindeki davalar "mütesaddî" ve şirket başkanı tarafından sonuçlandırılırken kendi aralarındakilere şirket başkanı bakacak, İngilizler diğer Avrupalıların işledikleri suçlardan sorumlu kılınmayacak, tam bir din hürriyetine sahip olacak, ölüm halinde ülkedeki mal varlıkları ilgililere teslim edilecektir (Chakrabarty, s. 119-123).

Şah Cihan, İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan şirketlerine daha önce koymuş olduğu bazı ticaret yasaklarını 1635 yılında kaldırmıştır. İngiliz doktor Gabriel Boughton, 1651 yılında Şehzade Şücâ'dan, Bengal'de iç gümrüklerden muaf olarak ticaret yapma imtiyazı içeren bir "nişan" sağlamış ve şirket bu ayrıcalıktan yararlanmıştı. Şah Cihan, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne Cihangir'in sağladığı imtiyazların benzerini yeniden vermiş ve bir anlamda 1653 yılına ait fermanla Şehzade Şücâ'nın nişanını onaylamışsa da Sûret'te müstahkem bir iş hanı kurma ayrıcalığı sağlamamıştı (a.g.e., s. 137-139).

Evrenğzîb devrinde Bengal nevvâbı olan Mîr Cümle ve halefi Şâyiste Han birer "pervâne" ile önceki ayrıcalıkları onayladılar. Evrenğzîb, 1664'te yerli ve yabancı bütün tüccara bir yıllığına vergisiz ticaret hakkı verdi. 1665'ten itibaren İngilizler'i yerli halkın ödediği % 5'e karşılık % 2,5'luk gümrük vergisi imtiyazından faydalandırdı. Keyfi uygulamalara son vermek amacıyla 1680 yılına ait bir fer-

manla İngilizler'in Bengal'de yaptıkları ihracat ve ithalat için % 3,5'luk standart gümrük vergisi koydu. Evrenğzîb, şirketin eski elemanlarından George Bowcher'a Kasım 1684'te şirketin faydalandığı imtiyazları bahşederek yabancılar arasındaki rekabeti körüklemeye çalıştı. 1688'de bozulan ilişkiler sonucunda şirketin Sûret ve Masulipatam'daki ticarethanelerini zaptedip İngiliz tüccarını hapse atarak çıkarlarına büyük darbe vurmasına rağmen 4 Nisan 1690'da % 2,5'luk gümrük vergisi uygulaması dahil daha önceki bütün imtiyazları tekrar verdi.

9 Kasım 1698 tarihinde Bengal Valisi Azîmüştân İngilizler'e Kalkûta, Sutanuti ve Govindapûr'da satın almalarına izin verdiği üç köyün zemindarlığını bahşetti. Şah Ferruhsiyer ise 1717'de bir fermanla İngilizler'e Sutanuti, Kalkûta ve Govindapûr'daki üç köye ilâveten Bengal'de (Bengal, Bihâr ve Orissa) otuz sekiz, Madras'ta beş köyün ve Divi adalarının, Sûret'te de bir bölgenin zemindarlığını ve yıllık 3000 rupi pişkeş karşılığında iç gümrüklerden muaf olarak ticaret yapma, Mürşidâbâd'daki darphânede haftada üç gün kendi paralarını basma imtiyazını, İngiliz iş hanlarının şeflerine temsilcilerinin güvenliği için emannâme verme yetkisini ve zor durumdaki İngiliz gemilerinin Bâbürlüler'in kontrolündeki bütün limanların mütesaddîlerinden yardım ve sığınma talep etme hakkını verdi. Böylece İngilizler, Hindistan tarihinde ilk defa mahallî yerleşik bir güç konumuna geçmiş oldular; şirket, zemindarlığını yaptığı bölgelerdeki ticaret ve ziraatı vergilendirme, güvenliği sağlamak için silahlı kuvvet bulundurma gibi haklar elde etti. Bunu takip eden süreç içinde İngilizler Hindistan'a hâkim oldular. Hollanda da Doğu Hindistan Şirketi aracılığıyla Seylan, Cava ve Sumatra'da sömürgeler elde etti (ayrıca bk. HOLLANDA DOĞU HİNDİSTAN ŞİRKETİ; İNGİLİZ DOĞU HİNDİSTAN ŞİRKETİ).

İmtiyazlar, genellikle ilgili ülkede serbest ticaret ayrıcalığı yanında ulaşım, haberleşme ve finans sektörlerinin, yer altı ve yer üstü doğal kaynakların işletme tekelini ele geçiren, bütün bu yatırımlara tehdit oluşturan iç ve dış düşmanlara karşı istikrarı sağlamak için hükümetlere siyasî baskı yapan Avrupa devletlerinin yavaş fakat istikrarlı sömürgeleştirme politikalarını yansıtır. Ayrıcalıklar, veren ülkeden ziyade faydalanan ülkenin çıkarlarına hizmet etmiş, müteakabiliyet esasına dayanan imtiyazlardan askeri, siya-

sî ve iktisadî güçleri sebebiyle Avrupalılar yararlanmıştır. Genellikle imtiyazlar yabancıları yerli halktan daha ayrıcalıklı kıldığı için haksız rekabet ortamı doğurmuştur. Bu sebeple yerli tüccar "Avrupa tüccarı"nın statüsünden yararlanabilmek için onların himayesi altında faaliyet göstermeyi tercih etmiştir. Zamanla kapitülasyon özelliği kazanan imtiyazlar yabancılar ticarî ve hukukî ayrıcalıklar vermesi, can, mal, mesken ve iş yerleri için dokunulmazlık sağlaması, yerli tüccarın imtiyaz sahibinin himayesine sığınmasına sebebiyet vermesi bakımından millî hâkimiyeti zayıflatıcı rol oynamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

- Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, XIII, 321 vd.; *Tadhkirat al-Mulûk* (nşr. ve trc. V. Minorsky), Cambridge 1980, s. 92; *Delîlül-Hâlic* (Târîh), I, 64; J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, I: A Documentary Record 1535-1914*, Princeton 1956, s. 6-7, 15-20, 32-38, 40-42, 45-47, 52-54, 64-65, 68-70, 84-86, 100-102, 123-124, 161-163, 205-207, 219-251, 482-484; P. M. Sykes, *A History of Persia*, London 1930, II, 320, 368-377, 529, 534-536; A. T. Wilson, *The Persian Gulf*, London 1954, s. 130-142, 150, 162, 176-179, 256-258, 268; M. L. Entner, *Russo-Persian Commercial Relations: 1828-1914*, Florida 1965, s. 6 vd.; N. R. Keddie, *Religion and Rebellion in Iran: The Tobacco Protest of 1891-1892*, London 1966, s. 1-9; Abdul Amir Amin, *British Interests in the Persian Gulf*, Leiden 1967, s. 2 vd., 17, 19-20, 23, 37, 71-75; Firuz Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia: 1864-1914*, New Haven-London 1968, s. 302-385; A. K. S. Lambton, "Persian Trade under the Early Qajars", *Islam and the Trade of Asia: A Colloquium*, Oxford 1970, s. 223 vd.; a.mlf., "İmtiyâzât", *EP* (İng.), III, 1189-1193; P. Chakrabarty, *Anglo-Mughal Commercial Relations: 1583-1717*, Calcutta 1983, s. 15-20, 32-39, 52-57, 82-94, 119-123, 130-139, 146-147, 150-151, 157-158, 163, 171-173, 176-185, 201-215; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s. 109-146; John Wansbrough, "Venice and Florence in the Mamluk Commercial Privileges", *BSOAS*, XXVIII (1965), s. 483-523; a.mlf., "The Safe-conduct in Muslim Chancery Practice", *a.e.*, XXXIV (1971), s. 20-35; a.mlf., "İmtiyâzât", *EP* (İng.), III, 1178-1179; Eliyahu Ashtor, "The Venetian Supremacy in Levantine Trade: Monopoly or Pre-Colonialism?", *Journal of European Economic History*, III, Roma 1974, s. 48-53; a.mlf., "Observations on Venetian Trade in the Levant in the XIVth Century", *a.e.*, V (1976), s. 539-540, 542, 544, 553-554; W. H. Moreland - [C. E. Bosworth], "Mughals", *EP* (İng.), VII, 325-327; Willem Floor, "Concessions (emtiâzât)", *Elr.*, VI, 119-120; Mansoureh Ettehadieh (Nezâm Mâfi), "Concessions (emtiâzât)", *a.e.*, VI, 120-122.

CENGİZ KALLEK

Osmanlı Dönemi. Kapitülasyonların Karakter ve Mahiyeti. Osmanlı Devleti'nde harbî statüsündeki Batılılar'a imtiyaz-

lar tanınırken daima İslâm hukuku, özellikle de Hanefî mezhebi esaslarına riayet edilir, yeni bir kapitülasyon düşünüldüğünde şeyhülislâmdan fetva istenirdi. Aynı şekilde, eğer kapitülasyon himayesi altında bir yabancı tüccarla (müste'men) bir müslüman arasında mesele çıkarsa konuyla ilgili fetva alınırdı. Bir harbîye eman garantisi vermenin en önemli şartı dostluk ve sadakat vaadiyle müracaat etmesiydi. Nitekim konuyla ilgili ahidnâmelerin ilk satırında daima bu husus belirtilirdi.

Osmanlılar da bu konudaki terminolojiyi belirlemiş ve ahidnâmeler bir berat (nişan) formunda düzenlenmiştir. Bu şart yerine getirildiğinde devlet başkanı emanı yeminle taahhüt eder, kapitülasyon tek taraflı olarak bahşedilir, ahidnâme şartları Osmanlı yetkililerine (kadı, beylerbeyi) gönderilen fermanlarda açıkça bildirilir ve onlara uyulması emredilirdi. Diğer bütün beratlar gibi ahidnâmeler de onu veren padişahın şahsiyle kaimdi ve daha sonra gelen hükümdar tecdid ederse yenilenmiş olurdu. Sultan bir ahidnâme verirken fıkıh prensiplerini, talepte bulunan devletten siyasî beklentileri, iktisadî ve malî çıkarları, hristiyan dünyasında müttefik edinmeyi, temininde zorluk çekilen ham madde veya mâmul eşya sağlanması gibi hususları göz önünde bulundurur, ayrıca gümrük gelirlerinin artırılması, hazineye sağlam nakit para temini konularına da dikkat ederlerdi. Avrupalı devletler, kendi konsolos ve tüccarıyla görüştükten sonra çıkarları olan bazı maddelerin ahidnâmeye dahil edilmesi için uğraşırdı. Ahidnâmenin verilmesinden sonra herhangi bir ihtilâf durumunda bunların çözümü bir hatt-ı hümayun halinde ek olarak çıkarılır, yenilenme sırasında ahidnâme metnine dahil edilirdi. Ahidnâme ile kanun, ferman ve nizamnâme arasında bir çelişki olduğunda ahidnâme esas alınırdı.

Aslında tek taraflı bir imtiyaz olarak bağışlanan ahidnâmelerden zımnen karşılıklı menfaatler beklenir, bunlar karşılıklı olarak gerçekleşmezse padişah daha önce mevcut olan dostluk ve samimiyetin bozulup ihlâl edildiğini belirterek ahidnâmeyi ilga edebilirdi. Nitekim bir ara Venedik'te ticaret yapan müslüman tüccarın kara ve denizde yol güvenliğinin sağlanmasını Venedik garanti edemeyince Osmanlı hükümeti Venedik'i uyardı. Anadolu beyliklerinin ve Osmanlılar'ın verdiği ahidnâmelerde müttekabiliyete vurgu yapılmış, zararın tazmini, borçlar için ferdi

sorumluluklar, kaçan borçlunun yakalanması, mağdurunun can ve malının korunması gibi hususlar ifade edilmiştir.

Osmanlı şehir ve limanlarında ikamet eden yabancı ticaret erbabı yetkililerle temasları sağlamak üzere kendileri için balyos, konsolos, emin adlarıyla bilinen temsilciler seçerdi. Bu temsilciye görevlerinin ve yetkilerinin sınırlarını belirleyen padişah beratı verilirdi. Böylece millet veya taife adıyla bilinen zümre oluşurdu. Bu prosedür, lonca teşkilâtındaki kethüdânın veya dinî bir cemaatin, patrik veya piskoposunun seçimi ve eline imtiyazlarını belirten bir beratın verilmesi işlemine benzemektedir. Hatta 1044 (1634) gibi geç bir tarihte padişah, Fransız kralının mektubunu beklemeden bir hatt-ı şerif ile Comte de Cesy'yi elçi olarak tayin etmişti (Tongas, s. 32-33). Ancak 1600'lü yıllarda diğer bazı Batılı ülkeler de kapitülasyonlar elde ettikleri zaman sisteme yeni kavramlar getirdiler ve birtakım ilâve haklar alma teşebbüsünde bulundular.

XVII. yüzyılda Batılı devletler, kendi konsolos statüsü anlayış ve yorumlarını Osmanlı hükümetine benimsetmeye çalıştılar. Kendilerini elçi yardımcısı olarak belirleyen maddeleri zorla kapitülasyonlara yerleştirerek hapse atılmamak ve haklarındaki kanunî takibatın Bâbîâlî'ye sorulması, ülkeden çıkarılması veya değiştirilmesinin ancak elçi izniyle olabileceği gibi imtiyazlar elde ettiler (Feridun Bey, II, 550). İstanbul'daki elçiler önce konsolos muamelesi gördüler, sonraları kendi milletlerinin Bâbîâlî nezdinde temsilcileri gibi kabul edildiler. Limanlara konsolos ve tercüman tayinleri ancak elçilerin aracılığı ile oluyordu. Venedik, Fransa, İngiltere, Hollanda vb. elçilerin kendi hükümetleri ve milletleriyle olan münasebetleri devletten devlete değişiyordu.

Konsolosa kendi milletinin işlerine nezaret etmek, gelen malları kaydetmek, elçi ve konsolos için belirlenen vergileri toplamak yetkisi, bir padişah beratıyla sağlanıyordu. Kendi milletine ait hiçbir gemi, konsolosun izni olmadan limandan ayrılamazdı, konsolos kendi kanun ve âdetlerine göre ihtilâfları çözerdi. Kendi evinde veya yolculukta şahsı, hizmetkârları ve hayvanları her türlü müdahaleden korunmuştu ve şahsî malları gümrük resminden muaftı. Bu görevlerin icrası sırasında konsolos Osmanlı yetkililerinden yardım isteyebilirdi. Elçi ve konsolostan her birine birer çavuşla bir veya daha fazla yeniçeri verilirdi (Kurat, *Türk-İngiliz Münâsebetlerinin Başlangıcı ve Gelişimi*,

s. 197). Konsolosun yargı yetkisi, ilk kapitülasyonlar dönemine kadar giden hukukun şahsîliği ilkesine dayanıyordu. Fransız hükümeti, Osmanlı Devleti'nde bunu ayrıntılı kanun ve kurallarla düzenlemişti. Ama müste'men ile müslüman arasındaki ceza davaları ve hukukî ihtilâfların Osmanlı mahkemesinde görülmesi gerekiyordu.

Ahidnâmelere, müste'mene mahkemelerde âdil muamele edilmesiyle ilgili birçok yeni madde eklendi. Yargılamanın ve hukukî işlemlerin kadı sicillerine kaydedilmesi ve sonunda hüccet verilecek şekilde yürütülmesi esastı. Müste'menin tercümanının mahkemede hazır olması halinde davasına bakılmaması gerekiyordu. Müste'menle Osmanlı tebaası gayri müslim (zimmî) arasındaki davalarda zimmînin şahadeti kabul ediliyordu. 4000 akçenin üzerindeki davaların ve temyiz müracaatlarının sadece Dîvân-ı Hümayun'da görülmesi gerekiyordu. Sah-te şahit suçlamalarından meydana gelen davaların ise dinlenmemesi esastı. Halbuki XV ve XVI. yüzyıllarda müste'menler kendi aralarındaki davalar için bile Osmanlı mahkemesine başvuruyorlardı. Sonraki yıllarda mahkeme ücretlerinin düşüklüğü sebebiyle bazan müslümanlar konsolos mahkemelerini tercih ettiler (Steensgaard, XV/1-2 [1967], s. 23).

1536'daki kapitülasyon taslağına göre Osmanlı ülkesinde oturan bir müste'men, on yıllık ikametden sonra cizye mükellefi olan bir zimmî statüsünü alıyordu. Hanefî hukukunda ise bu süre bir yıldı (Mevkûfâtî Mehmed, I, 348). Pratikte Osmanlılar, müste'men tüccarın bir yıldan fazla devamlı gidip gelmesiyle ilgili herhangi bir kural belirlemedi. Ancak zaman zaman bu gibileri cizye mükellefi yapmak için teşebbüsler oldu.

XVI. yüzyıl sonlarından itibaren İzmir'de de İngiliz, Fransız, Felemenk ve az sayıda Venedikli olmak üzere yabancı milletlerden insanlar ikamet etmekteydi. Selânik'te 1685'ten sonra Fransızlar ve daha sonra diğer milletten insanlar, Kahire'de ise Fransız ve Venedikliler ve bir ara İngilizler oturuyordu. Fâtih Sultan Mehmed'in sözde Galata Cenevizlileri'ne çeşitli özel imtiyazlar verdiği ve bunların sonradan Latin milletine de sağlandığı hususunda deliller yetersizdir.

23 Cemâziyelevvel 857 (1 Haziran 1453) tarihli ahidnâmenin Grekçe asıl metninde, Fâtih Sultan Mehmed askerî birlikler getirip surları tahrip etmeyeceğine (bazı

tercümelerde surları tahrip edeceğine), Cenevizliler'in İstanbul'da kendi kanunları ve âdetleri çerçevesinde kendi kethüdâları idaresinde yaşayacaklarına söz vermişti. Fakat 25 Cemâziyelevvel'de (3 Haziran) Edirne'ye hareketinde önce Pera'yı ziyaret etti, fikrini değiştirerek şehrin güvenliği gerekçesiyle civardaki bazı surları yıktırdı. Böylece ahidnâmenin bir maddesi uygulanamadı. Galata, subaşı ve kadının kontrolü altında bütününü bir Osmanlı şehri durumuna geldi (İnalçık, *Première Rencontre*, s. 17-116).

Tüccarlara tanınan imtiyazların sayısı ahidnâmelere yeni hükümler eklendikçe arttı, bunlar daha çok gümrükle ilgiliydi ve müste'menlerin baskıları ile ahidnâmelerde özel maddeler halinde yer aldı. Harbînin köle yapılmaksızın ve malları ganimet olarak alınmaksızın dârülsılamda seyahat hakkını garanti eden eman şartı bütün Osmanlı ülkesinde geçerliydi. Fakat bu genel emanın fertler tarafından pratikte yerine getirilmesi için seyahat etmeyi düşünen her müste'men, kendi elçisi vasıtasıyla padişah'tan izn-i hümayun almak ve bunu taşımak zorunda idi. Normal olarak müste'menler muayyen limanların belirli yerlerinde ve hanlarında oturuyorlardı. Hatta rahatsız edilmemeleri için müslüman elbisesi giymelerine ve silâh taşımalarına izin verilmişti. Müste'menin ikametgâhı, ancak bir suçlu kaçağı veya köleyi barındırma ve saklama ya da kaçak eşya bulundurma gibi durumlarda aranabilirdi. Bu konudaki kötüye kullanmalar ahidnâmelere yeni maddelerin eklenmesine sebep oldu.

Osmanlı ülkesinde ölen bir müste'menin mal ve mülkü, vasiyetnâme bırakmışsa vârislere verildi. Vasiyetnâme bırakmadan ölürse veya vârisleri başka bir yerde oturuyorsa o takdirde mülkü kadı tarafından emanete alınır ve kadı vasıtasıyla konsolosa ya da ölenin ortak ve arkadaşlarına teslim edilirdi.

Deniz yoluyla seyahatte güvenlik, eman telakkisi içerisinde gelişmiş bir ilke olup bu husus erken dönem fıkıh kitaplarında henüz yer almamış, ancak ilk kapitülasyonlarda belirtilmiştir. Buna göre, bir müslüman gemisinin tehdidinde mâruz kalan bir müste'men eman talep edebilirdi. Müttekabiliyet prensibinin denizdeki karşılaşma ile ilgili hükümlerde daha açık olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti özellikle Karadeniz, Kızıldeniz, İstanbul ve Çanakkale boğazları ile Otranto Geçidi üzerinde hâkimiyet tesis etmiş, bu

sular dârülsılamın bir parçası sayılmıştır. 1747'de Avusturya veraset savaşları sırasında Osmanlılar, Fransız ve İngiliz gemilerinin Mora yarımadası ucundan Girit'in batı ucuna ve oradan Mısır'a kadar olan yerlerin doğusunda hasmane faaliyetlerini yasaklamaya ve engellemeye çalıştı.

Osmanlı ahidnâmelerinde, müste'mene denizde serbest seyir hakkı ve müslüman gemilerinin saldırılarına karşı güvenlik, müslüman limanlarında demirleme, sahillerden her türlü ihtiyacını giderme ve su alma, gemi ve tayfasının her türlü angaryadan muafiyeti, denizde ve kıyıda himaye ve yardım, gemilerinin karaya oturması halinde kendileri ve malları için güvence, korsanlara karşı ortak himaye, korsanların verdiği zararların tazmini imtiyazları verilmiştir. Kuzey Afrika korsanları Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra onlardan korunmak için ahidnâmelere yeni maddeler de eklenmiştir. XVII. yüzyılda müste'men gemileri, Osmanlı limanları arasında yolcu ve eşya taşıma işine girdiğinde bu gelişmeleri içine alan yeni maddeler de ilâve edilmiştir.

Serbest dolaşım, taşıma ve serbest eşya satış teminatı konuları genellikle emanın verilmesinden hemen sonra ilk maddelerde yer almış, bunların kötüye kullanılması üzerine daha sonra yeni maddeler ortaya çıkmıştır. Mahallî yetkililerin ve savaş gemileri kaptanlarının kaçak esirleri ve kaçak malları araması ve teftişiyle ilgili hakları daima saklı tutulmuştur. Gemiler Boğaziçi'nde arandıktan sonra Gelibolu'da tekrar teftiş edilmezdi. Ancak nadir de olsa bazı hallerde gümrük yetkilileri müste'men tüccarı durdurup arama yapabilirlerdi.

Yabancı tüccar, Osmanlı Devleti'nin iç pazardaki talebi karşılamak için zaman zaman hububat, deri, pamuk ve bazı eşya için ihraç yasakları koyması, tekelleme veya bazı malların iltizamla satışının yapılması gibi çeşitli engellerle karşılaşabilirdi. Buna karşılık genel olarak başvuru olan yol organize kaçakçılık yolu idi (Masson, *Histoire du commerce français*, I, 417). Osmanlı makamları, ilk ahidnâmelerde gümrük ve diğer resimlerin herhangi bir yüzde belirtilmeden âdet ve kanun üzere alınması kaidesini sürdürüyordu. Böylece Fâtih Sultan Mehmed gümrük resmini % 2'den % 4'e, saltanatının sonunda ise % 5'e çıkarırken zorluk çekmedi. XV-XVI. yüzyıllar için % 5 olan Osmanlı gümrük tarifesi ithalâtçının durumuna, malın cinsine göre değişirdi.

Taraflar arasındaki anlaşmazlıklardan kaynaklanan birçok sıkıntıya rağmen müste'men genellikle fazla zorluk çekmeden zamanla % 3 sabit resimle mal almayı başarmış (Wood, s. 27), tüccar, kassâbiye, masdariye, reftiye, yasakçı, bâc gibi diğer bütün resimlerden muafiyet elde etmiştir. Osmanlılar kâtibe ve hizmetliye yapılan geleneksel ödeme sebebiyle gümrük resmini % 3'ten % 4,5'a yükseltti. Pamuğun kantar resmine, ipeğin mîzan resmine ve sofun damga resmine tâbi olması gibi bazı mallar ilâve resimlere tâbi idi. Diğer taraftan her gemi uğradığı limanlarda selâmlık veya selâmetiye akçesi adıyla yetkililere önceleri 300 akçe, XVII. yüzyılda birkaç misli ödemek mecburiyetindeydi. Müste'men, aynı zamanda, % 2,5'luk konsolos veya "bey-laj" hakkı adıyla kendi elçi ve konsoloslarını desteklemek zorundaydı. Bu resimlerin diğer temel resimlerle birlikte toplam miktarı en az % 9'u buluyordu. Yabancı devletler sonunda tarifeyi sabitleştirmeyi ve bunu ahidnâmelere dahil etmeyi başardılar.

Tarihî Seyir. Anadolu Selçuklu sultanları, Kıbrıs Krallığı'na ve Venedikliler'e 603 (1207) gibi erken bir tarihte ticarî imtiyazlar tanımıştı. Bize ulaşabilen en erken ahidnâme metni ise Zilkade 606 (Mayıs 1210) tarihlidir. Osmanlılar 1352'de Rumeli'ye ilk geçtiklerinde o sırada Venedik'le savaş halinde olan Cenovalılar ile dostane münasebet içindeydiler ve onlara ilk Osmanlı kapitülasyonunu verdiler. Her ne kadar bu metin kayıpsa da 19 Cemâziyelevvel 789 (7 Haziran 1387) tarihli ahidnâme mevcuttur. Bir Anadolu beyliği tarafından bir Latin devletine verilen en eski imtiyaz, Mukaddes İttifak ile (Papalık, Venedik, Rodos şövalyeleri, Kıbrıs) Aydınoğlu Hızır Bey arasındaki 1348 tarihli barış antlaşmasıdır; ancak bundan önce 1311'de Rodos tüccarları Menteşe Beyliği'nde faaliyet gösteriyorlardı, ticarî antlaşma ise daha sonra yapıldı.

Venedik konsoloslukları, XIV. yüzyıl ortalarında Ayasuluk (Selçuk) ve Balat'ta tesis edilmişti. Yıldırım Bayezid zamanında bu yerler Osmanlı idaresine geçti; padişah bu imtiyazları onayladı; Anadolu ve Rumeli'de denizde ve karada idaresi altında bulunan bütün yerlere bunu teşmil etti. Edirne'nin Osmanlılar tarafından alındığı tarihten (762/1361) itibaren Venedik padişah'tan kapitülasyon elde etme girişiminde bulundu. 1384'te Venedik, Osmanlı ülkesinden hububat ithali ve bu-

rada ticarî yerleşmeler için diplomatik çabalar içindeydi.

1419 tarihli barış antlaşmasında Venedik ile I. Murad arasındaki bir antlaşmadan söz edilmektedir (Thomas, II, 172). Yıldırım Bayezid, Venedik'e hububat ihracını yasaklamak veya müsaade etmek suretiyle ticaret imtiyazını diplomaside kullandı. Ankara Savaşı'ndan sonraki Fetret devrinde saltanat iddiasında olan şehzadelerden her biri Venedik'le uzlaşmanın zaruretine inandılar. Süleyman Çelebi fiilen Venedik desteğini aradı ve 806 (1403) tarihli barış antlaşmasında ilk defa Venedik, Bizans, Ceneviz ve Rodos şövalyelerinden oluşan ittifak üyelerine önemli imtiyazlar verdi. Bunu 17 Şevval 822 (6 Kasım 1419), 15 Zilhicce 833 (4 Eylül 1430) ve 25 Zilkade 849 (22 Şubat 1446) antlaşmaları takip etti (Thomas, a.g.e., II, 159, 172, 182).

Fâtih Sultan Mehmed, Yıldırım Bayezid gibi İtalyan kolonilerini harağgüzâr statüsüne indirme siyasetini takip etti. Her ne kadar 867-884 (1463-1479) Osmanlı-Venedik savaşı Venedik ticaretine bir darbe vurmuş ise de ticaret tamamen kesintiye uğramadı ve 4 Rebîülâhîr 884 (25 Haziran 1479) tarihli antlaşma ve onun II. Bayezid tarafından 886'da (1481) yenilenmesiyle Venedik daha önceki imtiyazlara ilâveten Karadeniz'de Kefe ve Trabzon'da da ticaret yapma imtiyazını aldı. 904'te (1498) Venedik'le savaşa girişmeden önce Osmanlılar Napoli kralına kapitülasyon verdiler. 24 Mart 1503 Osmanlı-Venedik barış antlaşması ile imtiyazlar daha da genişletildi.

Venedik'e verilen kapitülasyonlar, 17 Ekim 1513'te Yavuz Sultan Selim, 17 Aralık 1521'de Kanûnî Sultan Süleyman tarafından yenilendi. 2 Ekim 1540 tarihli antlaşma ile ticarî imtiyazlar uzatıldı ve buna Arap toprakları ile Bosna da dahil edildi. Ancak Kefe ve Karadeniz kapitülasyonundan çıkarıldı. 1570-1572 Osmanlı-Venedik savaşı yeni bir rakip olarak Fransa'nın Levant'a girmesini kolaylaştırdı. O zamana kadar Venedik Levant, İstanbul ve Mısır'da ticarî üstünlüğünü devam ettirmişti.

Osmanlılar'ın Suriye ve Mısır'ı fethiyle kapitülasyonların değeri fevkalâde arttı. Yavuz Sultan Selim, 1517'de Memlûk sultanları tarafından Venedik'e verilen kapitülasyonları yeniledi. Fransa'ya genel bir kapitülasyon bağışlanması 1569'da Venedik'le Kıbrıs Savaşı başlamadan önceydi. Venedik kapitülasyonunun daha son-

ra Batı Avrupa devletlerine verilen kapitülasyonlara model olduğu görüşü biraz mübalağalıdır. Osmanlılar bu bakımdan daha ziyade Anadolu beylikleri uygulamasını benimsemişlerdi.

Mısır'daki Fransız-Katalan ortak konsoloslugu aslında Osmanlı-Fransa arasında yapılmış genel bir kapitülasyona dayanmıyordu. Ancak 1536'da Fransa kralı, yakın ilişki kurduğu Osmanlı padişahlarından yararlanma yoluna baktı ve Fransız elçisi De la Forest İbrâhim Paşa ile müzakereler esnasında bir kapitülasyon taslağı kaleme aldı, bu taslak İbrâhim Paşa'nın idamı dolayısıyla sultan tarafından tasdik edilmeden kaldı, elçilik arşivinden sonraları ortaya çıktı. Fransa ile genel tasdikli kapitülasyon 1569 kapitülasyonudur. De la Forest tarafından yazılan taslak iki taraf arasında yapılmış bir antlaşma formundadır; tek taraflı olarak padişah tarafından bağışlanmış bir antlaşma değildir. Halbuki XVIII. yüzyıla kadar bütün kapitülasyonlar padişah tarafından tek taraflı verilmiş bir bağış niteliğindedir. De la Forest'in metni üzerinde modern araştırmacılar değişik yorumlar yapmışlardır (Belin, s. 59). Ancak bu metnin müsvede halinde kaldığı Rinçon'un gönderdiği mektuptan anlaşılmaktadır. Bunun metni, Comte de Sain-Priest tarafından 1777'de d'Aramon'un evrakı arasında bulundu.

İlk gerçek Osmanlı kapitülasyonu, 7 Cemâziyelevvel 977 (18 Ekim 1569) tarihli olanıdır. Kanûnî Sultan Süleyman zamanına atfedilen kapitülasyon, aslında (a.g.e., s. 89) Memlûk kapitülasyonlarının yenilenmiş şeklidir (Charrière, I, 123). II. Selim'in tahta çıkmasından sonra 977'de (1569) genel bir kapitülasyon zarurı oldu. Kral, Claude du Bourg'u İstanbul'a işleri düzene koymasına için gönderdi ve Claude du Bourg herhangi bir zorlukla karşılaşmadan bir ahidnâme almayı başardı. Elçi Noailles, 1572'de bu ahidnâmenin Levant'ta şimdiye kadar alınmış en avantajlı antlaşma olduğunu belirtmektedir.

Osmanlı Devleti, 1570'te Venedik'in elinde bulunan Kıbrıs'a karşı saldırıcağı, fetih hazırlığı içinde olduğundan Fransa ile iyi münasebetler tesisinin zaruretine inanıyorlardı. Fransa ile bu kapitülasyon Venedik kapitülasyonu örnek alınarak hazırlandı. İlâve son on yedinci madde, Claude du Bourg'a göre şeyhülislâmın itirazına uğradı ve Venedikliler'in de kışkançlığına sebep oldu. Bu imtiyazlar sayesinde Levant'ta Fransız ticareti süratle

gelişti, öteki Avrupa devletleri tüccarları şimdi Fransız bayrağı altında Osmanlı ile ticaret edebiliyorlardı. 989 (1581) kapitülasyonlarına göre, bu yabancı tâcirler İngiliz, Portekiz, İspanyol, Katalan, Sicilyalı, Anconalı ve Raguzalılar idi.

Bu dönemde Osmanlı, kapitüler devlet olarak sadece Fransa, Venedik ve Lehistan'ı tanıyordu (Gökbilgin, I/2 [1964], s. 128-130). Fransa, rakibi İspanya tesiri altına girince (1573) Osmanlılar Fransızlar'a kuşku ile bakmaya başladılar. 1575'te III. Murad Fransız kapitülasyonlarını yenilemeden önce İngiliz tüccarları kendileri için kapitülasyon müracaatında bulundular (Wood, s. 7), fakat o zaman bu gerçekleşmedi. Yüzyılın ortalarından itibaren İngiliz tüccarları Moskova, Kafkaslar ve Hürmüz üzerinden Hindistan'la ticarî temaslar kurmaya çalışıyorlardı. Bu proje, Osmanlılar'ın 1587'de Azerbaycan'ı ele geçirmesiyle suya düştü, bunun üzerine İngilizler bir defa daha dikkatlerini Levant'a çevirdiler (Foster, s. 21-71). Osborne ve Staper adlı iki Londra tüccar kendi temsilcileri William Harborne'u İstanbul'a gönderdiler; Harborne belirtilen şahıslar için bir izn-i hümayun elde etti. Kraliçeye cevabında III. Murad dostluk ve itimat devam ettiği müddetçe ticarete emanla izin veriyordu.

Bu gelişme İspanya'ya karşı siyasî mülahazalarla teşvik edildi. İktisadî açıdan da İngiliz kumaşlarının nisbeten ucuz sağlanması, silâh yapımında kullanılan kalay ve çelik gibi ham maddelerin temini sebebiyle gelişti. I. Elizabeth, 25 Ekim 1579 tarihli bir mektubunda ticarî imtiyazların bütün İngiliz tebaası için verilmesini istedi (Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişimi*, s. 181). Ayrıca o dönemde, bazı devlet adamlarının İspanya'ya karşı İngiliz dostluğunun önemini belirtmesi sebebiyle Fransız kapitülasyonu esas alınarak 1580'de İngiltere'ye de benzeri kapitülasyonlar verildi.

M. de Germigny yenilenen Fransız kapitülasyonlarına, İngiliz tüccarlarının, önceden olduğu gibi, Fransız bayrağı altında seyahat ve ticaret yapmaları maddesini ilâve ettirdi. Bununla beraber Harborne, Fransız ve Venedik entrikaları karşısında padişah'tan yeni bir ahidnâme almayı başardı ve padişah Kraliçe Elizabeth'e bir tasdiknâme gönderdi. Böylece Levant'ta Fransa ve İngiltere arasında ticarî bir mücadele başladı. Fransa sonunda yeni durumu tanıdı. Diğer taraftan Hollandalılar, Levant'ta İngiliz bayrağı altında ticareti tercih ederken zamanla ih-

tilâf çıktı. Osmanlı hükümeti sonunda Hollandalılar'a da 1612'de ayrı kapitülasyonlar verdi. Fakat 1062 (1652) yılında Fransa, İstanbul'da elçileri olmayan hristiyan devletleri tüccarının Fransız bayrağı altında ticaret yapması konusunda Bâbî-âli'nin desteğini aldı. 980 (1572) tarihlerinde Osmanlılar'ın haraçgüzârı olan Ragusa (Dubrovnik) Fransız korumasını reddetti.

Fransızlar, bir İngiliz ticaret kolonisinin Mısır'da yerleşmesini bir süre için engellemeyi başardılar. Cemâziyelevvel 1054 (Temmuz 1644) tarihli bir fermanla padişah Mısır'daki İngiliz konsolosunun Ceneviz ve Sicilya tüccarlarından konsolos vergisi almasını yasakladı, fakat 1620-1683 yılları arasında İngilizler Levant'ta hâkim duruma geldiler. Dârülharp statüsündeki ülkeler daha emin ve ucuz olduğundan İngiliz korumacılığını tercih ettiler. Osmanlı hükümeti, Fransız protestolarını umursamayarak harbîlere istedikleri devletin korumacılığı altında sefer yapma izni verdi.

Avrupa devletleri arasındaki şiddetli mücadeleler sonucunda "en imtiyazlı millet" maddesi kapitülasyonlarda belirlemeye başladı. Avrupalı devletlerin kapitülasyonlara ilâve ettirdikleri maddeler belli bir dönem şartları ve baskılarının bir yansıması idi. Lello tarafından 1010'da (1601) elde edilen yeni İngiliz kapitülasyonlarında (Feridun Bey, II, 381-385) on yedi yeni madde bulunur. Burada İngiltere'nin en imtiyazlı millet statüsü tasdik edildi. Hollandalılar İngiliz bayrağı altına kondular, bu durum Fransızlar için bir mağlûbiyetti. Altın ve gümüş para gümrük vergilerinden muaf tutuldu ve serbestçe dolaşımına izin verildi (İnalçık, *TTK Belleten*, XV/60 [1951], s. 656-661). Diğer önemli bir madde ise İngilizler'i, Venedik'ten ve diğer yerlerden getirdikleri eşyalarda yalnız % 3'lük gümrük vergisine tâbi tutuyordu. Bu durum, % 5'lik orana tâbi olan diğer devletleri de İngiliz bayrağı altında ticarete teşvik etti. Son bir yenilemede ise yolsuzluklarla uğraşmak için bir madde daha eklendi (Noradounghian, I, 165). Cemâziyelâhir 1086'da (Eylül 1675) John Finch'in elçiliği sırasında, bütün evvelki imtiyazları ve yıllar boyunca verilen hatt-ı hümayunları içeren yeni bir kapitülasyon alındı. İngiliz tüccarlarının İzmir'deki asıl ihraç malları olan yünü ve ipek için alınan ek vergilerin yasaklanması ile alâkalı bazı önemli maddeler ilâve edildi (a.g.e., I, 167-168). Bu arada Finch, Fransız kralının 1014'ten (1605)

beri sahip olduğu "padişah" unvanını kendi kralı için elde etmeye gayret gösterdi. Finch'in aldığı yeni imtiyazlar Fransızlar ve Venedikliler'in kıskançlığına yol açtı.

Osmanlı-Fransız siyasî münasebetlerindeki değişimle birlikte Fransız kapitülasyonları ve uygulamaları XVII. yüzyılda değişiklikler gösterdi. III. Mehmed ve I. Ahmed zamanındaki yenilemeler sıcak ilişkiler dönemine rastgelir. Böylece Fransızlar bazı önemli imtiyazlar elde ettiler. Öncekinde, Venedikliler ve İngilizler dışındaki bütün milletlerin hububat ihracı, gümüş para ticaretinde özgürlük ve Kuzey Afrika korsanlarına karşı garantiler için Fransız bayrağı altında seyretmesi gibi haklar vardı. Sonrakinde ise, ileride Fransızlar'ın Osmanlı Devleti'ndeki bütün Katolikler'i ve Katolik misyonerleri koruma iddialarının temelini oluşturan, Fransızlar'ın Kudüs'e giden hristiyan hacıları ve orada yerleşik bulunan keşişleri himaye hakkı kabul edildi.

1619'da Comte de Cesy'nin kapitülasyonları yenileme teşebbüsü gerçekleşmedi (Tongas, s. 20). Böylece Fransa'nın Bâbîâli nezdindeki ve Levant ticaretindeki etkisi düşmeye başladı. Bâbîâli, o zamana kadar Fransız bayrağı altında ticaret yapan Cenova'ya ayrı bir kapitülasyon verdi ve gümrük vergisini % 3'e düşürdü. Köprülüler iktidarında Fransa ile olan siyasî münasebetler askıya alındı ve Fransız ticareti 1620'lerdeki durumunun onda birine kadar geriledi. Son olarak Colbert'in Levant dünyasındaki ticareti canlandırma çabaları sonucu Fransızlar, 1679 yılında bazı önemli maddelerle birlikte kapitülasyonlarını yenilemeyi başardılar. Bu arada gümrük vergilerinin % 3'e düşüşü, en imtiyazlı millet muamelesi ve Osmanlı'daki Cizvit ve Capucin misyonerlerini koruma hakkını almaları önemli hususlardır. 1683'ten itibaren Avrupa'daki Osmanlı varlığı tehlikelerle karşılaşp Bâbîâli, Avrupa devletleri arasında diplomatik desteğe ihtiyaç duyduğunda kapitülasyon müessesesi yeni bir döneme girdi. Böylece tanınan yeni imtiyazlar, politik yardımın bir göstergesi olarak verildi. 1690 yılında çıkarılan bir hatt-ı şerifle Fransızlar, Mısır'da gümrük resminin % 10'dan % 3'e düşmesi ve Katolikler'in Kudüs'teki bazı kutsal yerlere dönmesi hakkını kazandılar.

Fransa 1697'de Habsburglar'la barış yaptığında Bâbîâli İngiltere'ye döndü ve İngilizler, Mısır ile İstanbul arasındaki deniz ticareti ve Mısır'da bir İngiliz konsolosluğu açılması hakkını elde ettiler.

1716-1740 yılları arasında Fransa ile olan uzlaşma tabloyu tekrar değiştirdi. Belgrad Antlaşması'nda müzakerelerde aracı olan ve kralının garantisini getiren Marquis de Villeneuve Fransa için en geniş imtiyazları kazandı, hatta halefleri adına da bu kapitülasyonları onayladı (*Muâhedât Mecmuası*, I [1294], s. 90). Osmanlılar'da bilhassa kapitülasyonlar gibi önemli ahidnâmelerin saltanat değişikliklerinde yeniden gözden geçirilmesi esastı. Sonraki yıllarda Fransızlar, Levant ticaretinde ve Osmanlı limanları arasındaki taşımacılıkta karşı konulamaz bir üstünlük elde ettiler. Artık Avrupa'da ekonomisi birazcık düzelen her devlet bir Levant şirketi kuruyor, Bâbîâli'den kapitülasyonlar elde etmeye teşebbüs ediyordu. Osmanlılar Fransa, İngiltere ve Hollanda tarafından elde edilen ayrıcalıklı konumları zayıflatma politikası izleyerek reaksiyon gösterdiler. Aslında Osmanlı Devleti'nin bu kapitülasyonları vermekten beklentisi Avrupa'da kendisine dost ülkeler oluşturmaktı (Cevdet, II, 184-203).

Levant'taki Batı Avrupalı milletlerin üstünlüğü Osmanlılar'ın iki güçlü düşmanı olan Habsburglar ve Rusya'ya baskı altında verilen isteksiz kapitülasyonlarla yeni ve tehlikeli bir döneme girdi. XV. yüzyıl gibi erken bir tarihte Ausgburg ve Nürenberg'den gelen Alman tüccarlar, Venedik koruması altında İstanbul'da faaliyet gösteriyorlardı. Gümrük belgeleri, Breslav'dan Osmanlı Macaristanı'na kumaş ithal edildiğini göstermektedir. 1547'de İmparator V. Charles ve Ferdinand'ın anlaşmasıyla, tüccarlar verilen emandan yararlanarak serbestçe seyahat etmekteydi. 1025'te (1616) yenilenen Zitvatoruk Antlaşması (Feridun Bey, II, 324) Avusturya, İspanya ve Flandr tebaası tüccarlar için % 3'lük bir gümrük vergisiyle seyahat ve ticaret hakkını veriyordu. Ayrıca Cizvit rahiplerinin Osmanlı topraklarında oturmalarına ve kiliselerini korumalarına izin verildi. 1667'de Avusturya bir ticaret şirketi kurarak Levant ticaretinde aktif bir pay almak istedi. Sonuç olarak iki imparatorluk arasındaki husumet, bu ticarî imtiyazların istismar edilmesini önledi.

Osmanlılar'ın, 1111 (1699) Karlofça Antlaşması ile diğer Avrupa devletlerine verilen kapitülasyonları Habsburg imparatoruna bağlı diğer milletlere de tanımayı kabul etmesine rağmen bu son grup bütünüyle kapitülasyonları ancak Pasarofoça Antlaşması (1130/1718) ile elde etti. Böylece gemilerin Karadeniz'e çıkması şartıyla Tuna'da serbestçe dolaş-

ması, başka bir devletin konsolosluğunun bulunduğu veya uygun görülen başka yerlerde konsolosluk açabilmesi, Avusturya ve İran tüccarının Tuna ve Karadeniz boyunca ticaret yaparak % 5'lik gümrük oranına tâbi olması sağlanmış oldu. Dikkat çekici bir nokta da bu kapitülasyonlarda hiçbir yemin ifadesinin görülmemesidir. Almanya ile olan ticaret Tuna ve özellikle Trieste ve Venedik üzerinden arttı. Bu kapitülasyonlar 1747 yılında yenilendi (*Muâhedât Mecmuası*, III [1297], s. 135-147). İmparator, Tuscany, Hamburg ve Lübeck Grand Düklüğü'nden gelen tüccarların imparator bayrağı altında seyahat edeceklerine dair imtiyaz elde etti. Rusya ile olan rekabet Avusturya'yı, yeni maddeler eklemeye ve daha iyi bir konuma getirmeyi sağlayan bir senet talep etmeye sevketti. Bu yeni maddeler Eflak ve Boğdan'da konsolosluk açma, Karadeniz dahil olmak üzere denizde seyahat hakkı ve Avusturya pasaportunun tek başına seyahatlerde yeterli olması gibi hususlardı.

XV. yüzyılda Rusyalı tüccarlar Azak ve Kefe'de ticaret yaparlardı; bu yüzyılın sonunda onların Bursa'ya kadar geldiğini kayıtlardan takip etmek mümkün olmaktadır. Bunlar, ya şahsen aldıkları izn-i hümayunlarla veya müslüman tüccardan temin ettikleri isti'man ile seyahat ediyorlardı (Dalsar, s. 191). Çarın Kazan'ı işgalinden sonra kürk için büyük bir pazar oluştu ve ticarî ilişkiler genişledi. Saraya bağlı tüccar padişah tarafından kürk almak üzere Rusya'ya gönderiliyordu. Çarın tüccarları ferdi izinle ipekli kumaş almak için Bursa'ya geliyordu. 1112'de (1700) İstanbul Antlaşması'nda ticarî imtiyazlar konusu daha sonraki müzakerelelere bırakılmıştı. Bu arada on ikinci madde Rusyalı keşişlerin Kudüs'te hac yapmalarına izin veriyordu. 1152 (1739) tarihli Belgrad Antlaşması, eşyanın Karadeniz'de ancak Türk gemileriyle taşınması şartıyla ticaret müsaadesi tanıyordu. 1188 (1774) Küçük Kaynarca Antlaşması ise Rusya'ya ve Batılı devletlere Karadeniz, Boğazlar ve Tuna dahil olmak üzere Osmanlı sularında seyrüsefer izni veriyordu. Deniz veya kara yoluyla gelen Rusyalı tâcirler "en ayrıcalıklı ülke" haklarından faydalanırdı. İngiliz ve Fransız kapitülasyonlarının bütün hakları Rusya'ya da verilmişti. Çara istediği yerde konsolosluk veya konsolos muavinliği açma hakkı tanınmıştı. Bunun yanında suçlularla ilgili imtiyazlar, elçi ve diplomatlarla ilgili başka muafiyetler, hristiyanların hâmilîği ve

nihayet çara padişah unvanı verilmesi gibi başka haklar da tanındı.

Rusya'ya verilen bu imtiyazlar, modern anlamda mütekabiliyet ve iki tarafı bağlayan bir antlaşma olarak verildiğinden gerek şekil gerekse hukukî karakteri açısından Bâbü'lî'nin tek tarafı olarak İngiltere ve Fransa'ya bağışladığı ahidnâmelerden farklı idi. Bu sebeple hükümet, beş yıl sonra İstanbul'un da ihtiyacı olan zahireyi Rusya'ya götüren gemileri durdurmak isteyince, Rusya bunu "nakz-ı ahd" saydı (Cevdet, II, 135). Rusya'nın Eflak, Boğdan ve Sinop gibi hassas yerlerde konsolosluk açması tansiyonu yükseltti (a.g.e., II, 144; III, 125-127). Osmanlı hükümeti, kapitülasyonlara hâlâ dost ülkelerin halkına verilmiş imtiyazlar olarak bakıyordu. Fakat Rusya Aynalıkavak'ta (1191/1777; bk. *Muâhedât Mecmuası*, III [1297], s. 275-284) imzalanan tenkihnâme ile baskısını arttırdı. Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ikinci maddesinin metni yeniden gözden geçirildi. Karşılıklı anlaşma ile belirlenmiş olan bir hususun tek tarafı olarak feshedilemeyeceği tekrar edildi. Nihayet Kırım'ı işgal eden Rusya, Bâbü'lî'yi bu ilhakı tanımaya, Fransız ve İngilizler'e verilen kapitülasyonlar çerçevesinde seksen bir maddelik bütün kapitülasyonları vermeye zorladı (1197/1783; bk. *Muâhedât Mecmuası*, III [1297], s. 285-319). Mukaddimede ve sonuçta bu ahidnâmenin Küçük Kaynarca'ya zeyil mahiyetinde bir antlaşma olduğu beyan edildi.

Bu belge, Bâbü'lî'nin Batı ile yaptığı kapitülasyon antlaşmalarına yeni bir anlayış getirdi. Özellikle Karadeniz'in Rus gemilerine açılması tepkilere yol açtı (Wood, s. 180-181). XVI. yüzyıldan beri İngiltere ve Fransa, Karadeniz'e girmek için çeşitli girişimlerde bulunmuşlarsa da, bundan sonuç alamamışlardı. Ancak Rusya'nın bu hakkı elde etmesi üzerine kendi kapitülasyonlarındaki "en ziyade mazhar-i müsaade millet" ibaresi gereğince Karadeniz'e girme imtiyazını istediler. Bu hak hemen kendilerine verilmedi. İngilizler 1214'te (1799) bir nota ile, Fransızlar ise 1217 (1802) Paris Antlaşması'na eklenen ikinci madde ile bu hakları elde ettiler (*Muâhedât Mecmuası*, I [1294], s. 36). Aynı haklar daha sonra Sardunya, Danimarka, İspanya, Sicilyateyn, Toskana gibi ülkelere de verildi.

XVIII. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı Devleti, Avrupa'nın merkantalist devletleriyle olan ticarî münasebetlerinde geleneksel tavrına bağlı kalmayı sürdürdü ve doğması muhtemel tehlikeleri fazlaca dikka-

te almadan eman telakkisi içerisinde cömertçe imtiyazlar verdi. 1771'lerde Porter daha fazlasını istemenin çok zor olduğu düşüncesindedir (*Observations on the Religion*, s. 337-364).

Bir Levant ticaret uzmanı, Osmanlı Devleti'nin verdiği imtiyazları Avrupalıların gaddarca kötüye kullandığını gözlem olarak belirtmektedir (Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, I, 473). Giderek büyüyen bu istismar, XVIII. yüzyılın son yıllarında Osmanlı Devleti'ni siyasî ve iktisadî bakımdan Batı Avrupa'ya bağımlı hale getirdi. Hatta bu sebeple Fransız elçisi Choiseul Gouffier, 1788'de Osmanlı Devleti'nin Fransa'nın çok zengin bir kolonisi olduğunu ifade etmiştir (Masson, a.g.e., II, 279). XVIII. yüzyıla kadar bu imtiyazlar Osmanlı Devleti ve ekonomisine bir tehdit ve zarar teşkil etmiyordu. Osmanlı idaresi kötüye kullanmaları önleyecek bir konumda idi. Fakat şimdi Avrupa devletleri, daha fazla hak ve imtiyaz elde etmek için zayıflayan Osmanlı Devleti üzerinde baskı ve tehdit uygulamaya başlamıştı.

Devleti gerçekten zaafa uğratan şey, zimmî tebaaya da aynı kapitüller ayrıcalıkların tanınmasıdır. Bir harbî ülkeden gelen müste'men Osmanlı tebaasından daha ziyade imtiyaza sahip olabiliyordu. Bazı zimmîler bu imtiyazları kendileri için de kazanmak istediler; yabancı elçi ve konsoloslara rüşvet vererek Bâbü'lî'den tercümanlık beratı almaya çalıştılar, böylece vergi bağışıklığı kazandılar. Kapitülasyonlar sayesinde elçi ve konsoloslar belirli sayıda tercüman istihdam hakkına sahipti. Böyle bir tercümana verilmiş olan berat sayesinde berat sahibi, çocukları ve hizmetkârları ile beraber reâyânın vermek zorunda olduğu cizye ve diğer vergilerden muaf oluyordu. XVII. yüzyılda Batı devletleri kendi tercümanları için diplomatik muafiyetler elde ettiler. Elçi ve konsoloslar, bu nevi beratları hiçbir zaman tercüman olmak iddiası olmayan zimmîler için de temin etmeye başladılar. Böylece bu beratlılar ve onların hizmetkârları aynı imtiyazları elde ederek müste'menler gibi malî ve hukukî avantajlara kavuştular ve çok düşük gümrük vergisi ödeditiler. 1208'de (1793) sadece Halep'te 1500 kadar zimmî tüccar, tercümanlık beratı almıştı. Yapılan teftişte bunlardan sadece altısının gerçek tercüman olduğu ortaya çıktı (Cevdet, III, 130, 270; VIII, 107). Kötüye kullanma sadece bundan ibaret değildi. Avrupa devletleri kapitülasyon imtiyazlarını kendi tebaası olma-

yan kimselere de sağlayabiliyordu. Böylece, Osmanlı vatandaşı bir kimse, bir elçi veya konsolostan bir "patente" temin ettiği takdirde yabancılara sağlanan imtiyazlardan faydalanabiliyordu.

1223'lerde (1808) Ruslar, 120.000 Rum'u "mahmi" zümresine dahil ettiler. III. Selim'in saltanatında Osmanlı devlet adamları kapitülasyonlara karşı reaksiyon gösterdiler ve kendi Osmanlı tebaasını imtiyazsız sınıf olmaktan kurtarmak için çeşitli tedbirler aldılar. Böylece 1207'de (1792) verilen bir karar ile Avrupa'yla ticaret yapan bir zimmî tâcir ve onun iki yarımcısına imtiyaz ve muafiyet berati veriliyordu (*Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, I, 675-678). Bu nevi tüccara "Avrupa tüccarı" denilirdi. Bundan kısa bir süre sonra İran ve Hindistan ile ticaret yapan müslüman tüccara da aynı haklar verilip bunlara "hayriyye tüccarı" adı verildi (a.g.e, I, 681-685). Bunların işlerine özel bir daire, ihtilâflarına da özel bir mahkeme bakıyordu.

Âyan ve bu dönemde devletin çeşitli yörelerinde Filistin'de Şeyh Zâhir ve daha sonra Cezzâr Ahmed Paşa, Mısır'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Rumeli'de Tepeledenli Ali Paşa gibi bazı âyan valiler kendi servet ve geleceklerini göz önüne alarak bazı malların ihracını yasaklayarak, tekel uygulayarak tekel mallarının satışını iltizama vererek, ihraç mallarının fiyatlarını sabitleştirerek, müste'menlerin yararlandığı deniz ulaştırma haklarını iptal ederek kapitülasyon sahibi Avrupalılar'a karşı etkili bir şekilde mücadeleye giriştiler.

Merkezî hükümet de giderek yed-i vâhid ve iltizam usulleriyle tekel uygulamasına başvurdu. İç ticarete gelirin artırılmasını amaçlayan tedbirler eskiden beri hükümetlerin yetkisi dahilinde olan uygulamalardı. Dâhilî gümrük resmi ve dâhilî ticarete konulan diğer vergiler, kapitülasyonların alan ve anlamı dışında kalan konulardı. Bununla beraber 1830'lar da Batılı güçler, özellikle de İngiltere, sanayi inkılabının getirdiği yeni genişleme ihtiyacıyla Levant pazarının daha çok yararlanılan, daha güvenli ve istikrarlı bir pazar olması için çalışıyordu. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin iç siyasî buhranlarından yararlanarak 1838 Baltalimanı Muahedesi ile bu konuda başarılı oldu. Bu ticarî antlaşma, mevcut kapitülasyon imtiyazlarını süresiz teyit etmekle kalmayıp dâhilî resimlerin kaldırılması ile ithalâtta eşyanın değeri üzerinden yalnız % 3, ih-

racatta ise % 9 gümrük vergisi getirdi. Bu % 9'luk vergi Osmanlı Devleti'nin gümrük siyasetinde bağımsızlığına bir darbe idi. Ayrıca İngiltere, bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nde kendi hareket serbestisine engel olan eski kısıtlamaların iptalini sağlamıştı.

Kırım Savaşı'nın temel sebepleri arasında, eski bir kapitülasyon imtiyazının bozulmasına dair Rusya'nın iddiası ve Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks Hristiyan tebaa üzerinde Rusya himayesinin kabulü meselesi de vardı. Buna karşı Kırım Savaşı sonunda Âli Paşa Paris'te barış konferansında bu iddianın reddini ve devletin bağımsızlık ve bütünlüğü için Avrupa garantisini sağladı (1856). Böylece Osmanlı Devleti Avrupa milletler câmiasına girecek, ayrıca kapitülasyonların lağvedilmesi sağlanacaktı. Bu son meselenin İstanbul'da toplanacak ayrı bir konferansta ele alınması konusunda mutabakata varıldı. Bu haber İstanbul'da ciddiye alındıysa da toplantı hiçbir zaman gerçekleşmedi. 1861-1862'de ticarî antlaşmalar yenilendiğinde kapitülasyonlar kendi bütünlüğü içinde yeniden teyit edildi. Sadece gümrük oranlarında bazı değişiklikler yapıldı.

Tanzimat dönemi devlet adamları artık kuvvetle inanıyorlardı ki Osmanlı Devleti'nin toparlanması ve bağımsızlığı konusundaki ilk ve temel adım kapitülasyonlardan kurtulmakla atılacaktı. Bu maksatla Batılılaşma ve idare ile yargı sisteminin laikleşmesinde esaslı tedbirler alırken bir taraftan da kapitülasyonların kötüye kullanılmasını önleyecek tedbirlerin yollarını araştırdılar.

1284 (1867) tarihli bir fermanla (*Düstûr*, I, 230) bir taraftan yabancılara gayri menkul alma müsaadesi verilirken kendilerinin Osmanlı vatandaşlarının tâbi olduğu şartlara ve Osmanlı mahkemelerine tâbi olmaları ifade edildi. Fransız elçisinin yorumuna göre bu yeni imtiyaz Avrupalılar'a Osmanlı'da sınırsız maden, ziraat ve orman zenginliklerini işletme hakkını sağlamaktaydı. Avrupa devletleri eski kapitülasyonların sağladığı imtiyazların yenisinde sağlanmadığından şikâyetçiydiler; nihayet onlar da verildi. Belgenin sonunda kapitülasyonu değiştirme hakkının saklı kaldığı belirtiliyordu. Âli Paşa, 1867'de Avrupalılar'ın itiraz ve muhalefetlerini bertaraf etmek için Fransız Medenî Kanunu'nu benimsemeyi düşündü. Cumhuriyet dönemine kadar kapitülasyonların kaldırılması, her radikal reform

hareketinde ve özellikle laikleşme gayretlerinde temel hedef olmuştur.

Âli Paşa, 1869 Osmanlı tâbiyet kanununu çıkarmakla Osmanlı hükümetinin tasvip etmediği maksatlı milliyet değişikliğinin hükümsüz olacağını kanunlaştırarak çok istismar edilen bu kapitülasyon imtiyazını sona erdirmeyi ümit ediyordu (Testa, VII, 526-527; *Düstûr*, I, 16, 18). Bu maddenin de Avrupalı kuvvetler tarafından kabulü gerekiyordu. Bir süre sonra bütün Avrupalı devletlere gönderilen bir memorandumda (Testa, VII, 548-554) Âli Paşa, bir taraftan kapitülasyonların bir antlaşma niteliği taşıdığını kabul ederken diğer taraftan istismar edilen başlıca noktalara dikkatlerini çekiyordu. Bu kötü uygulamaların sadece milletler hukukuna değil, bizzat kapitülasyon şartlarına da aykırı olduğunu belirterek Osmanlı Devleti'nin bunların düzeltilmesini görmek istediğini önemle belirtiyordu. Başlıca istismar konuları "mahmi" statüsü, Osmanlı tebaasının ödediği vergilerden muafiyet, konsolosların bulunduğu ülke kanunları dışında bir statüye sahip olması, yabancı suçluları yargılamanın zorluğu, yabancılardan kendi ülkelerinin tanımadığı Osmanlı hukukuna göre mahkemelerde sorgulanamaması hususu, Osmanlı mahkemelerindeki davalara konsolos mahkemelerinin müdahalesi, Osmanlı kadısının kararında tercümanın müdahalesi idi. Bu memorandumu, 1863 yılına ait konsoloslarla ilgili bir nizamnâme ve yabancılardan yargılanmasıyla ilgili 1867 tarihli bir mazbata takip etti, fakat Avrupalı güçler, dâhilî vergilerle mahkemede tercüman hazır bulundurma ve padişahın izni olmadan misyoner mektebi açma gibi maddelerde değişikliği kesinlikle kabul etmediler.

1890'da ticarî antlaşmaların yenilenmesi için yapılan müzakereler sırasında Almanya'nın kapitülasyonların kaldırılmasına razı olması öbür devletleri fena halde kızdırdı, fakat Almanya bunu diğer devletlerin de razı olması şartına bağlamıştı. Böylece Osmanlı Devleti'nin durumu giderek yarı sömürge statüsünden farksız hale gelmişti. Bankalar, denizyolları, madenler, gaz, elektrik, liman tesisleri, posta ve telefon gibi önemli bütün kamu hizmetleri artık imtiyazlı Avrupa şirketlerinin elinde bulunuyordu.

Tabii, kapitülasyon imtiyazlarının bu şekilde istismarının ve misyoner faaliyetleri arkasında emperyalist devletlerin siyasî ve askerî baskısı vardı. Tehlikenin farkında olan Türkiye'deki kamuoyu kapitülas-

yonlara şiddetle karşı çıkmaya başladı. 1908'den itibaren her hükümet kapitülasyonların kaldırılmasını programının başına aldı.

1913'te İngiliz hükümetine verilen iki muhtıradan Sadrazam Hakkı Paşa gümrük vergisinin % 15'e yükseltilmesi, yabancı postahanelerin kaldırılması, yabancılara gelir vergisi getirilmesi ve nihayet kapitülasyonların zamanla tamamen kaldırılması için hukukçulardan oluşan bir komisyon teşkili hususlarını içeren âcil bazı değişiklikler teklif etti. İngiltere bu değişiklikler için bütün kapitüler devletlerin birlikte rızasının gerekli olduğunu, ticarî ve malî mevzuatın kapitülasyonları ilgilendirmeyip daha önce akdedilen antlaşmalarla ilgili bulunduğunu iddia etti. I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla Osmanlı Devleti İngiltere, Fransa ve Rusya hükümetleriyle tarafsızlık tavrını belirlemede başlıca ilke olarak kapitülasyonların lağvını ileri sürdü, müttefikler açık bir vaadde bulunmadılar (Bayur, III/1, s. 156-162). Bunun üzerine 8 Eylül 1914 tarihli bir fermanla devlet malî, iktisadî, hukukî ve idarî kapitülasyonların yabancılara sağladığı imtiyazları lağvettiğini bildirdi. Böylece Osmanlı Devleti'nde ikamet eden bütün yabancı devlet temsilcileri bundan böyle milletler hukuku prensipleri çerçevesinde muamele görecektlerdi (a.g.e., III/1, s. 162). Bunun hemen ardından "şer'î ve nizamî mahkemelerin ayrılmasıyla ilgili nizamnâme" ilân edildi. Kapitüler devletler, tek taraflı ve keyfî olarak antlaşma haklarının kaldırılmasını protesto etmekte gecikmediler. Sevr Antlaşması'yla herhangi bir değişiklik yapılmadan, hatta diğer galip devletlere de tanınmak üzere kapitülasyonlar yeniden konuldu. Lozan Antlaşması ile (24 Temmuz 1923) müttefik devletler kapitülasyonların lağvını kabule mecbur oldular.

BİBLİYOGRAFYA :

Bu maddenin ilâvelî aslı için bk. "İmtiyazât", *El²* (İng.), III, 1179-1189; BA, *Ecnebi Defterleri*, *Francau Defteri*, nr. 26/1; Public Record Office, SP 105/216, 334; British Museum, Ms. Or. nr. 9053, vr. 282; Feridun Bey, *Münşeat*, II, 324, 381-385, 550; Mevkûfâtı Mehmed, *Şerh ve Ter-cüme-i Mülteka'l-ebhur*, İstanbul 1320, I, 347-349; II, 284; Sir Th. Roe, *The Negotiations of Sir Thomas Roe, 1621-1628*, London 1740, tür.yer.; Sir J. Porter, *Observations on the Religion, Law, Government and Manners of the Turks*, London 1771, s. 337-464; C. Peyssonel, *Traité sur la commerce de la mer noire*, Paris 1787, I-II, tür.yer.; E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, Paris 1848-60, I-IV, tür.yer.; *Treaties Between Turkey and Foreign Powers, 1535-1585*, London 1855; G. M. Thomas, *Diplomatarium Veneto-Levantinum*, Venice 1880-89, I-II; I. de Testa, *Recueil des traités de la porte ottomane avec les puissances étrangères*, Paris 1864-96; I, 93-102, 141-151; VII, 526-527, 548-554; Belin, *Des capitulations et des traités de la France en orient*, Paris 1870, s. 59, 89; Cevdet, *Tarih*, II, 135, 144, 184-203, 338-343; III, 125-127, 130, 270; VI, 130; VIII, 107; Sir A. Paget, *Diplomatic and Other Correspondence*, London 1896, I-II, tür.yer.; G. Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*, Paris 1897, I, 113-118, 165, 167-168, 270, 315, 338, 408-409; P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris 1897, I, 417, 473; a.mlf.. *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris 1911, II, 279; *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, I, 675-678, 681-685; *Düstür*, Birinci tertib, I, 16, 18, 230; G. F. Abbott, *Under the Turk in Constantinople*, London 1920, s. 149; Ch. Roux, *Les échelles de Syrie et de Palestine au XVIIIe siècle*, Paris 1928, s. 153, 171-193; Mahmoud Esad, *Du régime des capitulations ottomanes, leur caractère juridique d'après l'histoire et les textes*, İstanbul 1928; N. Sousa, *The Capitulatory Regime of Turkey*, Baltimore 1933, tür.yer.; W. Foster, *England's Quest of Eastern Trade*, London 1933, s. 21-71; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Ankara 1940, III/1, s. 156-162; G. Tongas, *Les relations de la France avec l'Empire ottoman*, Toulouse 1942; Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişimi (1553-1610)*, Ankara 1953, s. 181, 197; a.mlf.. "İngiliz Devlet

Arşivinde ve Kütüphanelerinde Türkiye Tarihine Ait Bazı Malzemeye Dair", *DTCFD*, VII/1 (1949), s. 1-27; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1958, s. 108-119, 121-137; Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul 1960, s. 191; A. C. Wood, *A History of the Levant Company*, London 1964, s. IX-XII, 7, 27, 180-181; İsmail Soysal, *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Münasebetleri (1789-1802)*, Ankara 1964, s. 315-337; N. H. Biegan, *The Turco-Ragusan Relationship*, The Hague - Paris 1967; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi* (trc. Enver Ziya Karal), Ankara 1975, tür.yer.; Halil İnalçık, "Ottoman Galata", *Première Rencontre Internationale sur l'empire ottoman et la Turquie moderne* (haz. E. Eldem), İstanbul 1991, s. 17-116; a.mlf.. "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devresinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *TTK Belleten*, XV/60 (1951), s. 656-661; *Muâhedât Mecmuası*, I, İstanbul 1294, s. 14-35, 36, 52, 83, 90, 146; III (1297), s. 135-147, 275-284, 285-319; M. Tayyib Gökbiğün, "Venedik Devlet Arşivi'ndeki Vesikalar Külliyyatında Kanuni Sultan Süleyman Belgeleri", *TTK Belgeler*, I/2 (1964), s. 119-220; N. Steensgaard, "Consuls and Nations in the Levant", *Scandinavian Economic History Review*, XV/1-2, Stockholm 1967, s. 13-55; Şerafettin Turan, "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi", *TTK Belleten*, XXXII/126 (1968), s. 257-289.

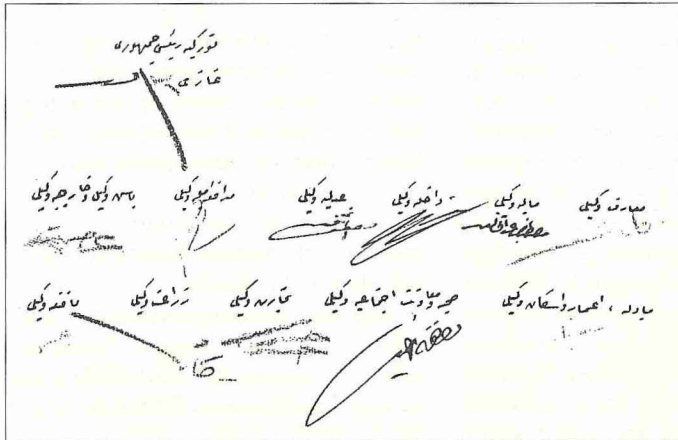
HALİL İNALCIK

İMZA

(الإمضاء)

Mektup, yazı, belge ve beyannâme gibi hususi ve resmî evrak altında onun görüldüğünü, onaylandığını veya aidiyetini ifade etmek üzere yer alan imza eski çağlardan beri çeşitli devletlerde, farklı meslek ve sanat teşekküllerinde değişik şekillerde görülmüştür. Yahudilik ve Hristiyanlık'ta dinî ve kutsal sayılan işaretlerin imza olarak kullanıldığı, bunların içine şahsın isminin yazıldığı rivayet edilmektedir. İslâm dünyasında imzanın çok erken devirlerden beri bilindiği anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in bazı belgeleri ve mektupları sağ eliyle bizzat imzaladığı veya mühürlediği bilinmektedir (Buhârî, "Şulh", 6, "Meğâzî", 43, Abdülhay el-Kettânî, I, 249).

İslâm devletlerinde imza yerine "tevkî" terimi kullanılmıştır. Emevî halifeleri kendilerine sunulan arzuhalere kısa, veciz tevkî'ler yazarlardı. Mütercim Âsım Efendi tevkîin "bir şeyi gerçekleştirmek" anlamına geldiğini, buna uygun olarak menşurlara, mektuplara, beratlarla konulan işarette tevkî' adının verildiğini belirtmektedir (*Kâmus Tercümesi*, III, 457-458). Kalkaşendî'nin *Şubhu'l-a'şâ'sında* imzâ kelimesi geçmemekte, ancak "tevkî", tev-

3 Nisan 1340
tarihli
Bakanlar
Kurulu
Kararnamesi'nde
Cumhurbaşkanı
Gazi
Mustafa
Kemal
ve diğer
bakanların
imzaları